

HƏSRƏTOVA AYSUN ƏJDƏR QIZI
GDU

AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ SƏSDÜŞÜMÜ YOLU İLƏ SÖZYARATMA ÜSULU

Açar sözlər: *səs düşümü, fonosemantik dəyişmə, sait düşümü, kök və şəkilçi*

Ключевые слова: *падение звука, фоносемантическое изменение, падение гласного, корень и суффикс*

Key word: *sound fall, phonosemantic change, vowel fall, root and suffix*

Səs düşümü (eliziya) türk dillərində geniş yayılmışdır. Çoxhecalı sözlərdə bu özünü daha qabarıq göstərir [7, s.67-69; 6, 79-81]. *Mənaca dəyişən sözlərdə sait düşümü*. Elə sözlər də var ki, onlarda mənaca dəyişmə səs düşümünə gətirib çıxarır. Məs: *zəngi* (Kəlbəcər) çarığın ip keçirilən hissəsinə deyilir. Ədəbi dildə də *üzəngi* sözü [2, s.665] var, yəhərin ayaq qoyulan hissəsinin adıdır. Bu sözün öncə *yüzəngi* şəkli bəllidir. Deməli, mənə fərqi səs düşümü ilə tamamlanıb. Bu sıraya *asırğa-sırğa*, *yalov-alov-lov-lo*, *acmaq-acımaq* kimi sözləri də aid etmək olar.

Dialektal *təpçi//təfçi* sözləri (əksər şivələr) paltarın sökülmüş yerini qatlayıb tikmək mənasıdır. (Bu tumanı *təfçimək* lazımdır). *Nəmçi* – (keçmiş şivələr) divarın su çəkməsi (Duhar yaman *nəmçi*yif) sözlərindəki *çi* hissəsi- *çi* şəkilçisi deyildir. Çünki *təp*, *nəm* sözləri – *çi* şəkilçisi qəbul etməz. Ona görə də *nəmçi*, *-təpçi*- sözləri öncə *nəm-iş-i*, *təp-iş-i* şəkillərində fel olmuş, həmin formalar fonosemantik dəyişmə nəticəsində yaranmışdır. Dar, qapalı *i* saitinin düşməsi ilə həmin söz şəklini dəyişmişdir.

Dialektdə *ulğa* (Ağdaş) “itə verilən ad” sözü də *ula*- feli (*ula+ğa-ulqa*) ilə bağlıdır.

Barxana (Qax, Tovuz, Gədəbəy, Dmanisi) ev şeyləri, avadanlıq, ləvazimat vəs. (Birinə qızdar minər, haravanın birinə də qızın barxanası dolor. Özü kedif, *barxanası* burda qalır [1, s.40]. Qədim türk mənbələrində *bark* “tikinti”, *barağa* “əmlək” mənasındadır. *Barağana* – *bar-aq-an-a* kimi hissəciklərə ayrılan bu sözün kökü *bar/var* felidir. Həmin söz sait düşümü (a) nəticəsində dəyişərək yeni anlayış bildirir. Qədim monqol dilində *bar*- “aparmaq, getmək”, türkcə varmaq, qədim Azərbaycanca varmaq (Ərzurumun yedəyinə varanda “Əsli və Kərəm” dastanı) və indiki şivələrdə *varıf* “getmək” kimi ifadələrin işlənməsi buna aydın sübutdur.

Calğa (Əksər şivələr) peyvənd ağ tut ağacı (Məhlədə iki çalğam var, tutu aşır-daşır- Ağdaş). *Calğa* sözünün kökü *cala*- feli olub ondan *calaq* (keçid şivələrində peyvənd edilmiş meyvə sözü *cala+aq-calaq* adlanır) sözü formalaşa bildiyi kimi, ona yenidən *-a* şəkilçisi qoşulub söz *calağa* şəklini almış, sonra orta qoşa *a* səslərinin biri sözdən düşmüşdür. *Calğa* sözü indi “calaq edilmiş tut ağacı, peyvənd tut ağacı” mənasını bildirir.

b) *Samit düşümü*. Azərbaycan dili şivələrində samit düşümü özünü sözünü, sözortası və sözsonunda göstərir. Sözünü samitli kəlməni ədəbi dildə işlənən həmin

mənəli söz ilə müqayisə edək: *val* [1, s.529] (Şəki) kələk, hiylə (Ağdərə: *val* gəlməx/ istədi, baş tutmadı). *Val* sözünün ön samitsiz şəkli ədəbi dildəki aldat, *ala* qoymaq, v-y əvəzlənməsi ilə *yalan*, dialektal *yaltaşa* kimi sözlərlə mənəca birləşir.

Yığla – (Qax) *ağlamaq anlamaqdır*. *Yağı* (Şuşa) ağı mənasında işlənib ki, bu da *ağıla//ağla* sözünün daha qədim şəklidir.

Yuğna (Qax) *inyə, mil*. Bu söz yiqnə (Ağdərə, Borçalı), *yunna* kimi uyğur dilində qeyd edilib. Sözün *inyə-ignə-iqnə-yiqnə-yığna* variantları göstərir ki, dialektal *yuğna* şəkli qədimdir; onda indiki *inyə* sözü *yığ-* sözü ilə birləşir, onlar səs düşümü ilə fərqlənir.

Samitlərin söz ortasından düşməsi geniş yayılmışdır. Müasir dillə işlənən *yaxala-* sözü əvvəllər *yaykala-* şəklində olmuş, sonralar sözortası y samiti düşərək həmin forma düzəlmişdir. Çünki M.Kaşğarının Divanında *yaykaldı, çaykaldı* “suda yaxalanmaq” [4, s.470] kimi izah edilir.

Sapaq (Qərb) meyvənin *sapağı*. Sözün kökü *sap* formasıdır və bu nitq hissəsi kimi isimdir, *-aq, ək* şəkilçidir. Bu şəkilçi isə ismə qoşulmaz. Həmin şəkilçi feilə birləşib isim düzəldər. Belə olduqda bəirlənir ki, bu sözdə kök və şəkilçi qovuşduğu yerdən samit səs düşmüşdür. Bu düşmüş səs *l* samitidir. Onu yerinə qoyanda söz saplaq şəklinə düşür ki, bu da onun düzgün formasıdır. K.M.Musayev bu sözdəki şəkilçini *-ak, -ək* kimi qəbul edir və sözə qoşulub kiçiltmə mənası əmələ gətirdiyini göstərir [9, s.29]. Azərbaycan dili şivələrində həmin sözün *saflax//saplaq* formaları da var. Altay dilində söz *sabalak//sabah* variantlarındadır. Bu faktlar da göstərir ki, *saplaq* sözündən *l* samitinin düşməsi ilə *sapaq* forması əmələ gələ bilərdi.

Yapağı (Quba) yazda qırılan yun, qoyun yunu. (Yapağından hər şey əmələ gəldi [1, s.541], Xakas dilindəki *çatmax* sözü yastı, alçaq, gödək mənasındadır. Əgər sözə *t* samitinin sözdən düşməsi bucağından baxsaq söz *yatpaq (yatmaq)* yapaq şəklinə düşür və *-ı* şəkilçisi ilə *yapağı* kimi biçimlənir. Burada sözlərin mənə əlaqəsi də bunu inamlı edir.

Yamac sözü də öncə *ya-mac* şəklində hissələrinə ayrılı bilməzdi. Burada da səs düşümü baş vermiş olur. Belə ki, *n, l* samitləri sözsonu mövqedə bir-birini əvəz elə bilirlər. Görünür, *yan* – və *yal* (ov) sözləri sinonim xarakterli vahidlərdir. Onda *yamac* daha öncə *yanmac* “tərəf” anlayışları ilə düz gəlir. Deməli, *yamac* səs düşümü ilə formalaşmış söz kimi diqqəti çəkir. Burada *-mac* şəkilçisi asemantik kökə birləşib. (a > e ilə yeməc).

Zığ <göyü> (Salyan) çuğundurun yarpağı. (*Zığ* göyünü mala veririk). *Zığ* başqa şivələrdə *zılx* (daha öncə *zılıq*) “çuğundur” mənasındadır.

Sibə (su daşqınının qarşısını almaq üçün düzəldilmiş ağac və ya daş yığını. Quruluşca bu söz *sel+bə* hissələrindən ibarətdir. Deməli, *sel* sözündən *l* samiti düşmüşdür. Ədəbi dildəki *gətir-* sözü əvvəlcə *gəl-tur> gəl+tir* şəklində işlənmiş sonra *gətir* kimi formalaşmışdır. N.A.Baskakov həmin sözün “*tir-* hissəsini felin icbar növ şəkilçisi “аффикс побудительного залога” [8, s.103-105] hesab edir. Bizcə burada iki sözün birləşməsi əsasdır. Məsələn: *apar-alıb bar, otur-ol tur//or tur-* aşağı dur və s.

Livan (Naxçıvan) lilli, bulanıq su. Bu söz başqa şivələrdə *lilmar*, *liləmar*, *liləvan* şəklində həmin mənada işlənir. *Livan* sözü öncə *lilvan*//*lilban*//*liləvan* şəklində olub, *lil* kökü ilə birləşir.

Hərəm (Dmanisi) qohumların qəbirstanda ayırdığı yer. Görünür, bu sözün zəbt etmək, müəyyən sahəni hasarlamaq anlayışlı hərләm şəkli olmuş, sonra *l* samiti düşmüşdür. Çünki, əvvəla buna sinonim olaraq belə torpaq sahəsini tutmaq keçid şivələrində *çö:rüm*//*çevrim*//*çevirim* adlanır. Həm də hər kökünə əm şəkilçisi birləşə bilməz. –*Əm* şəkilçisi *hərлә-* sözünə –yəni feilə birləşib isim düzəldir. Demək hərләm sözündən *l* samitinin düşməsi nəticəsində hərәm şəkli formalaşmışdır.

Sıçala barmaq//*çöçələ* barmaq – əlin kiçik barmağı. Bu sözə *sıçra* [5, s.357] şəklində qədim mənbələrdə rast gəlinir. Həmin sözün *sıçala* kimi formalaşmasında *r* səs düşümü aydın görünür.

Ödək (Qazax) çuxur, heyvanların arxası üstə düşüb qalxa bilmədiyi çökək yer. Bu söz öncə *evədək*, daha əvvəl *əbədək* şəklində düşünülə bilər. *Əbə*//*əvə* sözündə kök anlayışı nisbidir, qədimdə bu da *ev+ə* hissələrinə ayrılıb önə *h* artımı ilə *həbə* (Sabirabad) “oyun üçün qazılan balaca çala” (Mən həbə qazdım [1, s.386], *həvən* kimi dialektal sözlər də bu köklə əlaqədardır. Onlar qazılan yer, çuxur, qazma ev mənasındadır. *Ödək* sözü isə *əbədək*//*əvədək* sözündən samit düşümü ilə formalaşmışdır.

Qabqacaq sözünün qacaq hissəsi də səs düşümü nəticəsində yaranmışdır. Belə ki, *qacaq* sözü şivələrdə ayrıca işlənir. *Qacaq* (Şuşa, Ağcabədi) həsir kisə, qab mənasındadır. Çox güman ki, *qacaq* öncə *qabcaq* (*qab-qabcaq-qabcıq*) şəklində olmuş, *b* samiti düşməklə *qabcaq-qacaq* formasını alaraq mənə fərqlənin tələbi ilə dəyişmişdir. Belə quruluşlu köklü-*köməşdi* (Ağdam, Ağdaş, Mingəçevir) dibindən, kötüyündən, bir dəfəlik, yerli-dibli (Abas ağacı köhlü-*köməşdi* dartıf çıxardı sözünün də ikinci hissəsi səs düşümü ilə əvvəlki sözdən fərqlənmişdir (kökməc-köməc). Belə ki, kök, *kök+məc* hissələrinin birlikdə deyimi çətinlik əmələ gətirdiyinə görə ikinci sözün ikinci *k* səsi düşmüş, söz köklü-*köməşli* şəklini almışdır. *Köməş*//*köməc* sözü əslən *kökməc* olmuşdur. Bunu türk dilinin Antalya şivəsindəki *kökməc* (yakıla bilecek ağac kökü) faktı da sübut edir. Düşünmək olar ki, dialektal *kötmək* ədəbi dildəki *kötük*, *kök* (ağac kökü) sözləri bir mənşəlidir.

Xama (əksər şivələrdə) qaymaq. Bəzi şivələrdə *çiyə* (laçın) çiy südün üzü. Bu da *xama* sözü ilə müvazi işlənir. Əslində *xama* qaymaq sözünə sinonim olur.

Qədim mənbələrdə *qayaq* “slivka” [4, s.406] mənasındadır. Əgər *x-q* samitlərinin sözünü mövqedə əvəzlənməsinə əsaslansaq (*xatın-qadın*, *xır-qır* kimi) görərik ki, *xama* sözü *qama* şəklində də ola bilər. Bu da *qaymaq* sözündən *y* samitinin düşməsi ilə mümkündür.

Qutka (Qax, Ləkit kəndi) səhəng (*Qutkadan* su içirdim, gördüm, gedir). Su qabları, su içilən qabların adları bir çox hallarda su içərkən boğazda əmələ gələn səslə əlaqədardır. *Qül-qül* sözünü bu mənada hələ XIII əsrdə Həsənoğlu işlətməmişdir. *Qurtum* <*qurt-um*<*qurtum* sözü də su içilərkən boğazda əmələ gələn səsin təqlidi ilə bağlıdır. Deməli, dialektal *qutka* da öncə *qurt*<*qur+ut* və –*qa*//*ka* hissələrinə ayrılıb bilən söz olub su içilərkən çıxarılan səsi, sonra həmin qabın adını bildirmişdir. Daha

sonra həmin söz *r* samit düşümü nəticəsində *qurutka-kurtka-qut+ka* kimi formalaşmışdır.

Kətil (əksər şivələrdə) ağacdən kəsilib düzəldilən oturacaq. Bu söz *kərt//kərit//kəs* sözləri ilə bağlıdır. Əvvəla onu deyək ki, *kərt* sözü ilə həmin əşyanın düzəldilməsi prosesi arasında bir uyğunluq vardır. Həm də *kətil* sözü növ şəkilçili feilin substantivləşməsi və *r* samit düşümü ilə *kətil* şəklinə düşmüşdür.

Qıxmıx “qamqalax, kəsilmiş kiçik odun qırıqları” *zoddu* “diribaş adam”, *zortlu* (zor-utlu), *qatanqac* (Zərdab) *bərk-qartanğac* < *qartanğac*, *bucaq* < *buracaq-burcaq*, *bısağa* // *bucağa* < *bas+ar+ğa* (Yardımlı) *astana*, *kəndar* (Bısağada nöş dureysan, içəri *kə* day), *yorğa* < *yorutqa*, *yorğan* < *örtükən*, *örpək* < *y+örtmək* < *yөрүtmək*, *sürmə* < *sürtmə*, *qırçı* (əksər şivələrdə) *xəsis* (*qırçı* < *qirtçi* // *kərtçi*) mənbələrdə *kərki* < *kırt*, *kərki* < *kərki*, *sirkan* (*sirtikan* < *sirtikən*-Salyan, *sirkən*- Qazax) *tikanlı ot növü*», *sürtkan* // *sürtkən*, *pörə* (Sabirabad) *arı beçəsi* (Pörələr yaxşı çoxalib) < *pöhrə*, *miçəkkən* < *milçəkkən* və s. sözlər samit düşümü ilə fonosemantik fərqli leksik vahidlərdir.

Sözsonu samit düşümü də fonosemantik xarakterlidir. Bu, az məhsuldardır. Məs: *axır*- feil, *axı*-ədat; *balaq* “camış balası”, *bala*- ümumiyyətlə *bala*; *yuvaq*-dişin yuvaqları, *yuva*- quş yuvası; *qabaq*- tərəvəz məhsulu- *qaba* “kobud”; *acıq*-*acı* və s. Onu da deyək ki, qədim uyğur dilində *acıq* sözü bizdəki *acı* mənasındadır. *Löküd* // *löküt* (Ağdam, Mingəçevir) qovrulmuş düyü və süddən bişirilən xörək. (Buna bəzi şivələrdə *çəkmə* deyilir). *Löküd* (Kəlbəcər, Şəki, Ordubad) yaxşı bişməmiş düyü (*Löküd* aşı yiməy olmur [1, s.338]). Bu sözlər son samitsiz *lökü* şəklində *düyü çörəyi* mənasında işlənir. Qədim mənbələrdəki *canac* “zəif, gücsüz” [4, s.138] sözü (Ağdam, Mingəçevir, İsmayılı, Zərdab, Kəlbəcər, Şəki) şivələrdə *cana* şəklindədir. *Cana* (İsmayılı) xarab, ölümçül (Naxoşun halı *cana-çəkdi* [1, s.71] *cana* (Zərdab, Şəki, İsmayılı) yaramaz boş bekar (Elə *cana* yazı yazırsan ki, adam oxuya bilmir [1, s.71]; *cana* (Ağdam, Mingəçevir) pis, xarab «cana adam». Deməli, *canac* ilə *cana* səs düşümü ilə fərqlənir.

Kövər (Ağdam, Mingəçevir) dik yer, qazılmış yerin yanındakı dikedir (Apar danıyı kövərin üsdə otdasın [1, s.263] (Qazax). Bu söz *köp+yer* // *gəbər* // *gövər* şəklində dəyişərək hündür yer mənasında işlənir. Həmin sözün son samiti düşmüş və o kövə şəklində formalaşmışdır. *Kövə* (qazax) metal qabların, paltarın palazın qatlanan və bir-birinə birləşən yeri (Sənəyin *kövəsi* daşa dəyib, ayrılıf [1, s.267] mənasındadır. Bu söz keçid şivələrində əlavə olaraq evin döşəmə taxtası ilə divarı arasına vurulan şişkin taxta “plindus”, qapı və pəncərənin yaşmağı mənalarda da işlənir.

Kiçi (Cəbrayıl) barama qurdunun ikinci yuxusu (Bizim qurdumuz kiçini indi yatır [1, s.254]. Bu sözün mənası odur ki, barama qurdunun bu yuxusu başqa yuxulardan qısadır. Burada kiçik sözündən (öncə kiçik-kiçicik) sözsonu *k* samiti düşməklə həmin forma düzəlmişdir.

İstifadə edilən ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 568 s..
2. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı, Elm, 2021, 756 s.
3. D-Türkiyede halk aqzından sös derleme dergisi cild 1, 1977, s.138, 406.
4. Kaşğari M. Divani-lüğətit-türk. Taşkənd, 1967, s.470.
5. Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004, 376 s.
6. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Zərdabi LTD, 2019, 352 s; s. 79-81.
7. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 416 s; s.67-69; 99-105.

Rus dilində

8. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. Москва, Наука, 1988, 208 с; с. 103-105.
9. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. Москва, Восточная литература, 2008, 365 с; с.29.

Həsəratova Aysun Əjdər qızı

Azərbaycan şivələrində səsdüşümü yolu ilə sözyaratma üsulu

XÜLASƏ

Məqalədə sözyaratmanın fonetik hadisə ilə bağlı olan bir üsulu haqqında bəhs edilir. Səsdüşümü fonetik hadisəsi ilə bağlı sözyaratma üsulu əslində fonetik söz yaradıcılığının bir tərkib hissəsindən ibarətdir. Bu tipli sözyaratma qaydası həm ümumdil hadisəsidir, həm də dialekt və şivələrdə özünəməxsus funksionallığa malikdir. Məqalədə dialekt və şivələr üzrə səsdüşümü yolu ilə baş verən sözyaratmanın iki başlıca üsulu barədə bəhs edilir. Bunlardan biri mənaca dəyişən sözlərdə sait düşümü, ikincisi isə samit düşümü qaydasından ibarətdir. Maraqlıdır ki, hər iki üsulla sözyaratma qaydası təkcə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri həddində məhdudlaşmır, bunların izlərinə həmçinin qohum türk dilləri nümunələrində də rast gəlmək olur. Bu da belə bir fikrə gəlməyə imkan verir ki, türk dillərinin hər hansı dialekt və şivəsində baş verən linqvistik hadisə bu dillərin ümumi kontekstinə aid proseslərin bütöv şəbəkəsi mühitini yaradır. Dialekt və şivələrin materialları əsasında sözyaratma prosesinin araşdırılması təcrübəsi göstərir ki, həmin hadisə sözlərin yaranmasında, formalaşmasında və informasiya vasitəsinə çevrilməsində tarixi təkamülün bir nümunəsinin səviyyəsində qəbul oluna bilər. Məqalədə təhlil olunan sözlər həm mənaca və həm də quruluşca yeri gəldikcə qohum türk dillərinin müvafiq nümunələri ilə tutuşdurulur.

HASRATOVA AYSUN AJDAR GIZI

THE METHOD OF WORD FORMATION IN AZERBAIJANI DIALECTS THROUGH SOUND DROP

SUMMARY

The article talks about a method of word formation related to the phonetic phenomenon. The method of word formation related to the phonetic phenomenon of phonetic confusion is actually a component of phonetic word formation. This type of word formation rule is both a universal phenomenon and has a unique functionality in dialects and dialects. The article talks about the two main methods of word formation that occur through dialectal and syllabic sounding. One of them consists of the rule of vowel drop in words that change in meaning, and the second one consists of the rule of consonant drop. It is interesting that the order of word formation by both methods is not limited only to dialects and dialects of the Azerbaijani language, traces of them can also be found in examples of related Turkic languages. This allows us to come to the conclusion that the linguistic phenomenon occurring in any dialect and dialect of the Turkic languages creates the environment of a whole network of processes related to the general context of these languages. The experience of researching the process of word creation based on the materials of dialects and dialects shows that this event can be considered as an example of historical evolution in the creation, formation and transformation of words into an information medium. The words analyzed in the article are reconciled with relevant examples of related Turkish languages, both in terms of meaning and structure.

ХАСРАТОВА АЙСУН АЖДАР ГЫЗЫ

СПОСОБ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ ПОСРЕДСТВОМ ПАДЕНИЯ ЗВУКА

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о способе словообразования, связанном с фонетическим явлением. Способ словообразования, связанный с фонетическим явлением фонетической путаницы, фактически является компонентом фонетического словообразования. Этот тип правила словообразования является одновременно универсальным явлением и обладает уникальным функционалом в диалектах и диалектах. В статье говорится о двух основных способах словообразования, происходящих посредством диалектного и слогового звучания. Одно из них состоит из правила выпадения гласных в словах, меняющих смысл, а второе — из правила выпадения согласных. Интересно, что порядок словообразования обоими способами не

ограничивается только диалектами и диалектами азербайджанского языка, следы их можно обнаружить и в примерах родственных тюркских языков. Это позволяет прийти к выводу, что языковое явление, происходящее в любом диалекте и диалекте тюркских языков, создает среду целой сети процессов, связанных с общим контекстом этих языков. Опыт исследования процесса словотворчества на материалах диалектов и диалектов показывает, что это событие можно рассматривать как пример исторической эволюции создания, формирования и превращения слова в информационный носитель. Проанализированные в статье слова согласуются с соответствующими примерами родственных турецких языков как по значению, так и по структуре.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.03.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.03.2024

Rəyçi: prof. M.İ.Yusifov

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur